

Göran Hemberg

Mot en polemiserande althusserian

Ur *Häftet för kritiska studier* 2-3/1972

Artikeln tar upp Bettelheims kritik av Emmanuel till granskning. Speciellt står den metod, som Bettelheim gör bruk av, i focus. Enligt författaren leder tillämpningen av althusserianska tankegångar, särskilt tanken om att det i Marx' vetenskapliga produktion skulle föreligga ett skarpt brott av kunskapsteoretisk natur, som markerar gränsen mellan ideologi och vetenskap, till att Bettelheims kritik blir missvisande och ointressant. I stället för att sakligt pröva innehållet i Emmanuels teori kommer Bettelheim att nöja sig med att konfrontera den med ett formellt akademiskt ideal för hur teorier ska konstrueras. Artikeln utmynnar i en diskussion av Bettelheims ideologibegrepp.

Den franske ekonomen Charles Bettelheim är bland marxister kanske mest känd för sina arbeten om den socialistiska planekonomins problematik. Han hör också till dem som försökt tillämpa althusserianska tankegångar, både i sin egen vetenskapliga verksamhet och i sin kritik av andras. Här är jag enbart intresserad av den althusserianske *kritikern* Bettelheim, närmare bestämt han som polemiserar mot vad han uppfattar som reformistiska och småborgerligt revolutionära tendenser i Arghiri Emmanuels *L'échange Inégal*, Paris 1969 (i fortsättningen betecknad EI). Polemiken återfinns i själva boken, dels som ett kritiskt företal, dels som ett 40 sidor långt efterord av "teoretiska kommentarer".

Jag accepterar att han kritiserar sådana tendenser, men jag vänder mig emot att han utnyttjar Althusser utpräglad spekulativa filosofi, som ett polemiskt slagträ i en debatt som kräver politiska argument. De althusserianska tankegångar jag åsyftar är följande: att det föreligger ett radikalt, epokgörande brott mellan den unge Marx som skrev *Den tyska ideologin* och den mogna Marx som skrev *Kapitalet*; att detta brott är av kunskapsteoretisk natur; att brottet markerar en skiljelinje i Marx' produktion mellan en "förkritisk" eller ideologisk attityd och en vetenskaplig.

Jag ser inte dessa teser som ofruktbara. Förmodligen har de inspirerat till en fördjupning av de marxistiska studierna på senare tid. De uttrycker naturligtvis en odogmatisk attityd till marxismen som tankesystem: ett försök att undersöka vad som är betydelsefullt i den, och varför den sene Marx' tankegångar är värdefulla.

Problemet är att Bettelheim framställer dessa teser som väletablerade sanningar, trots att de hos Althusser själv mest är mångtydiga och outvecklade uppslag — se Torbjörn Tännsjös artikel [Mot Althusser](#). Det är på dem han grundar en uppfattning att varje analys som inte utgår från detta revolutionerande nya i den sene Marx' verk är ovetenskaplig och ideologisk. Och det är denna han vänder mot Emmanuel. Men illa underbyggda argument som vädjar till läsarens respekt för vetenskaplighet representerar — även om det är en marxist som anför dem — akademism av värsta slag.

Det finns risk för att dessa akademiska tendenser håller på att breda ut sig med diktat, som snarare dömer ut teorier på grund av deras konstruktion än utifrån vad de säger. Man bör inte lägga sig inför dem — även om man känner sig kunskapsteoretiskt vilse — utan syna. För att spinna på Bettelheims egen bildprakt: den radikala forskningen får inte ta sin tillflykt till ett fängslande universum av missriktad vetenskaplighet. Det är inte det som är revolutionärt.

Emmanuels teori, ...

Den teori som Bettelheim polemiserar emot, går i hans eget referat ut på följande:

I Emmanuels ögon bestäms priserna på den kapitalistiska världsmarknaden i enlighet med samma lag som den som reglerar hur produktionspriserna i Marx' terminologi (*Kapitalet*, bok 3) bildas. Om denna lag fungerar som en källa till ekonomiska ojämlikheter mellan nationer, så beror detta enligt Emmanuel på att lönerna är en av komponenterna i produktionspriserna och att de är mycket lägre i de fattiga än i de rika länderna. Det är alltså i kraft av dessa löneskillnader som en produkt, vars tillverkning tar ett visst antal av de fattiga ländernas arbetstimmar i anspråk, kan köpas av de rika länderna genom att dessa ger en produkt i utbyte som kostat dem ett mycket lägre antal arbetstimmar. I själva verket, säger författaren, är det som räknas på den kapitalistiska världsmarknaden (det som de olika varornas prisnivåer pendlar kring) inte deras kostnad i arbete, utan deras monetära kostnad. I denna ingår som en beståndsdel lönekostnader, som svarar mot stora skillnader i tidlönerna länderna emellan. Dessa skillnader i ersättning härrör i sin tur från det faktum att "arbetsfaktorn" i allmänhet inte är rörlig länderna emellan och följaktligen inte heller från låglöneländer till höglöneländer. Det är under dessa villkor som en arbetsfördelning utvecklas, vilken "automatiskt" gynnar de rika länderna med höga löner och som är ofördelaktig för de fattiga länderna. En sådan internationell arbetsfördelning medverkar inte bara till att bibehålla utan också att förstärka de ekonomiska ojämlikheterna mellan nationerna ...

Denna argumentation implicerar att det förekommer en "kommersiell" exploatering av de koloniala eller halvkoloniala länderna oberoende av och mer ursprunglig än den imperialistiska exploateringen (i betydelsen av en exploatering som beror på kapitalinvesteringar). Denna skulle vara mer grundläggande än den imperialistiska exploateringen, för den skulle vila på den kapitalistiska världsmarknadens immanenta lagar. (EI, s. 300-301. översättningarna från franskan är genomgående mina egna.)

Detta är alltså kontentan av Emmanuels teori i Bettelheims tolkning. Om teorin faktiskt är korrekt eller ej, har mindre betydelse i detta sammanhang — själv menar jag t.ex. att Emmanuel drar förhastade slutsatser från tesen att det förekommer en kommersiell/internationell exploatering eller ett ojämnt utbyte som han kallar det, nämligen att det inte finns någon objektiv grund för en internationell arbetarsolidaritet. För Bettelheim driver en annan linje. Han menar helt enkelt att teorin inte *kan* vara korrekt. Den är nödvändigtvis ovetenskaplig och ideologisk. Låt oss då undersöka varför han menar att detta är fallet.

... skulle i Bettelheims ögon vara ovetenskaplig ...

Bettelheims tes är alltså kort och gott att Emmanuels teori är ovetenskaplig, vilket i hans vokabulär innebär att den är "för-kritisk" eller ideologisk. (EI s. 13, 14.)

Därmed menar han detsamma som "att den inte producerar kunskaper", dvs. insikter som "gör reda för den verkliga rörelsen". (EI s. 309.) Denna "verkliga rörelse" är något annat än "den omedelbara verklighetens former". Teorier som tar fast på de senare, som endast "kombinerar element som är närvarande på den ekonomiska verklighetens yta, kan bara producera illusoriska förklaringar". (EI s. 337.) "Det som karaktäriserar en vetenskap är att den går bortom formerna ..." (EI s. 13).

Bettelheim anför två typer av argument för sin tes. Den ena typen går ut på att Emmanuels teori är felkonstruerad. Den andra typen av argument hävdar att det i olika avseenden är något galet med teorins strategiska begrepp, i synnerhet begreppet "kommersiell exploatering". Nu föreställer sig Bettelheim teorier som just "rigorösa *begreppssystem*", vilka — i bästa fall — "producerar" vetenskapliga påståenden. De två argumenttyperna är därför inte oavhängiga av varandra. De mynnar också ut i samma althusserianska huvudinvändning, som går ut på att teorin har en felaktig tillkomst: Emmanuel har inte insett och därför inte utgått ifrån den sene Marx'

kunskapsteoretiska brott. Det är innebörden och de negativa konsekvenserna av detta, som han försöker precisera och specificera i dessa två olika riktningar.

Kritiken är övervägande rationalistisk. Har han några empiriska invändningar, så tycks han åtminstone inte själv tillmäta dem någon större betydelse. Detta kan förklaras av att han anser empiriska hänvisningar just vara ytliga i ovan antydd bemärkelse. Teorier hänvisar inte direkt till någon observerbar verklighet, utan till ett slags teoretiskt ”objekt”, ”fält” eller ”terräng”. (EI s. 15, 17, 308.) ”Det teoretiska arbetets fundamentala svårighet består just”, enligt Bettelheim, ”i nödvändigheten att bryta med formernas och föreställningarnas falska evidens, i nödvändigheten att inte ta sin tillflykt till deras terräng”. Detta är inte så lätt, eftersom ”den vetenskapliga kunskapen ... motsägs av det omedelbart uppenbara”. (EI s. 16.)

Därför sällar sig Bettelheim till ”dem som anser det vara nödvändigt att försvara marxismens vetenskapliga kunskaper mot den ideologiska betäckning som de helt naturligt hotas av”. Det går inte, menar han, att skilja de resultat Marx' arbete producerade från deras ”produktionsvillkor”, utan att de förlorar sitt vetenskapliga värde. (EI s. 14.) Begreppen ”kan inte producera en verklig kunskapseffekt annat än inom det teoretiska fält som är deras”. (EI s. 17.)

... därför att den inte skulle avspegla Marx' kunskapsteoretiska brott.

Bettelheims avgörande invändning mot denna teori, den som i hans ögon ”bestämmer alla andra”, formulerar han så här:

att den är konstruerad utifrån en ståndpunkt som inte erkänner ”just det epistemologiska brott som gjorde det möjligt för Marx att grunda den historiska materialismen och att härigenom ersätta den politiska ekonomin med en vetenskap om produktionssätt och samhällsformationer” (EI s. 11, 13).

Å ena sidan verkar det rent intuitivt som om Bettelheim här förebrådde Emmanuel för att dennes teori om det ojämna handelsutbytet mellan underutvecklade och högt utvecklade kapitalistiska länder är alltför begränsad: den studerar bara handelsrelationerna mellan olika samhällen, i stället för att studera hur det dialektiska samspelet mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena påverkar samhällenas utveckling över tiden. Å andra sidan verkar det vara alltför naivt att göra denna invändning till en fråga om teorins omfång. Poängen skulle ju då helt enkelt bli att Emmanuel är alltför oambitiös, vilket knappast kan vara ett *epistemologiskt* fel. Låt oss därför ta fasta på att det faktiskt är teorins status som är det viktiga:

1 Emmanuel teori avspeglar inte Marx' kunskapsteoretiska brott med den borgerliga politiska ekonomin.

Vari består då detta brott? Bettelheim ger följande redovisning:

Varje kombination av föreställningar som bara hänvisar till ekonomiska 'fakta' hemmahörande i cirkulationssfären är innesluten i ett 'universum' som tillhör den politiska ekonomin före dess födelse. Marx' analytiska ansträngningar bestod just i att kritisera denna den politiska ekonomins illusoriska grund; så småningom bytte han också ut den mot en annan, som placerade vetenskapen om de ekonomiska förhållandena på en annan terräng. Det är häri som det brott består, som Marx genomförde med den politiska ekonomin. (EI s. 337.)

Marx' brott består alltså i ett slags orientering. Tidigare hade ekonomerna uteslutande intresserat sig för fakta av ett visst slag. Marx bröt med denna inriktning och började undersöka den ekonomiska relevansen av annat, som man inte brytt sig om tidigare. Så förstår jag citatet. Men bara det att Marx undersökte annat än sina föregångare är ju inte så kunskapsteoretiskt omstörtande. Bettelheim antyder emellertid också att Marx härmed frigjort sig från någon slags illusion. Det måste alltså vara i detta utsagda som omvälvningen ligger.

Teorin skulle nämligen abstrahera bort något väsentligt — ...

Låt oss försöka få grepp om detta antydda genom att undersöka varför Emmanuels teori inte skulle avspegla omvälvningen. Några citat:

Enligt (Emmanuels) analys verkar det som om allt skedde så som i ekonometriska modeller, dvs. i ett homogent rum, inom vilket homogena storheter kombineras eller läggs till varandra ... Men de marxistiska begreppen är inte konstruerade i ett sådant rum, utan de hänvisar till en komplex icke rumslik struktur där produktionsförhållanden och produktivkrafter kombineras. (EI s. 305.)

Emmanuel utvecklar inte sin teoretiska konstruktion utifrån produktionsförhållandenas/produktivkrafternas komplexa struktur, utan i pengarnas rumsplan. (EI s. 307.)

Emmanuel har inte brutit med den inställning till den politiska ekonomin som abstraherar bort den specifika komplexiteten hos den struktur inom vilken 'ekonomiska fakta' uppträder. (EI s. 340.)

Som jag tolkar dessa fristående citat, menar Bettelheim: att Emmanuels teori är en speciell ekonomisk modell — vilket för honom tycks betyda detsamma som att denne utvecklar sitt resonemang i ett ”homogent rum”, t.ex. i ”pengarnas rumsplan”; att Marx inte konstruerade sådana modeller; att Marx' begreppsapparat hänvisar till produktionsförhållandenas/produktivkrafternas komplexa struktur (i fortsättningen kallad PF/PK-strukturen); att Emmanuels teori abstraherar bort den specifika komplexiteten i PF/PK-strukturen.

Men skulle då det som skiljer Marx och Emmanuel åt bara vara att den senare har gjort en speciell ekonomisk modell och att den refererar till något annat än PF/PK-strukturens specifika komplexitet, medan Marx har gjort en annan teoretisk konstruktion som just hänvisar till PF/PK-strukturens specifika komplexitet? I klartext, att Marx och Emmanuel använder olika metoder när de studerar olika saker? Knappast. Det är en oförenlighet av starkare slag som antyds när Bettelheim förebrår Emmanuel för att inte erkänna det epistemologiska brott som gjorde det möjligt för Marx att grunda en vetenskap om PF/PK-strukturen, vilken ersatte den politiska ekonomin. Vad han vill säga måste i stället vara något i följande riktning: det är omöjligt för Emmanuel att adekvat studera ekonomiska förhållanden därför att han gjort en speciell modell av dem, medan Marx kunde göra detta därför att han i stället med sin begreppsapparat hänvisar till den komplexa PF/PK-strukturen.

Jag tror alltså att Bettelheims intentioner här kan sammanfattas i följande argument om vari brottet består och varför Emmanuels teori inte avspeglar detta:

1.1 Marx' begreppsapparat — i motsats till hans föregångares — hänvisar till PF/PK-strukturen utan att abstrahera bort dess specifika komplexitet.

1.2 Ingen ekonomisk modell kan hänvisa till PF/PK-strukturen utan att abstrahera bort dess specifika komplexitet.

1.3 Emmanuels teori är en ideologisk modell.

... som Bettelheim inte anger hur många får kunskap om — ...

Dessa påståenden är inte kunskapsteoretiskt ointressanta. Marx kan nog ha gjort ett epistemologisk brott med sina föregångare, som förmodligen ansåg sig hänvisa till fenomen i sinnesvärlden, om det utmärkande för hans teorier i *Kapitalet* är deras icke-abstraherande hänvisningar till PF/PK-strukturen. Men hur vet man att det är den de syftar på? Hur får man denna fundamentala kunskap om PF/PK-strukturen om den, som Bettelheim hävdar, inte är rumslik? Hur kan man förvissa sig om dess existens? Och vad är den för slags objekt, denna nya ”terräng” som Marx upptäckte?

Bettelheim ger inte en antydning till svar på dessa frågor, trots att hela hans polemik bygger på att dessa kunskaper är *säkrare* än ”det omedelbart uppenbara”. Här, på denna avgörande punkt 1.1, brister alltså hans argumentation. Dessa frågor kan inte viftas bort med invändningen att PF/PK-strukturen är något som bara postuleras, för att sätta fart på teorin. För om poängen med den bara skulle vara dess teoretiska *funktion* — i och för sig en vettig tanke — vad är det då som Emmanuel och andra modeller gör när de *abstraherar bort* dess specifika komplexitet? Själva strukturen är ju i denna tolkning en abstraktion. Vad Bettelheim i så fall skulle säga på ett maximalt invecklat och tendentiöst sätt, är att Emmanuel gör enklare teoretiska antaganden än Marx. Om det är ett fel, så är det åtminstone inte omedelbart uppenbart.

Jag utgår därför ifrån att denna tolkning är orimlig med hänsyn till Bettelheims intentioner. Men då uppkommer följande frågor beträffande 1.3 och 1.2: Utifrån vilka *kriterier* avgör han att Emmanuel modell abstraherar bort PF/PK-strukturens specifika komplexitet? Varför gör alla ekonomiska modeller nödvändigtvis detta? Bettelheim anger inga explicita svar, men det finns några stycken implicita i hans vidare argumentation. Låt oss då gå vidare.

... därför att den skulle vara en modell.

Ett citat:

När (de marxistiska schemata som Emmanuel använder sig av) förlorar förbindelsen med det teoretiska fält som bär upp dem, så förändrar de status; de blir 'modeller'...

Om man låter (dem) undergå en sådan förändring kan de inte längre vara instrument för teoretisk kunskap, därför att de då bara är en modell bland ett antal andra som empiriskt skulle kunna konstrueras. Den ekonomiska ideologi som för närvarande dominerar, kännetecknas av denna tendens att använda sådana modeller.

Dessa ekonomiska modeller är av två slag. Den ena typen fyller tekniska funktioner; de ingår i en reell ekonomisk praktik — de används för förvaltningsändamål, för att göra förutsägelser med etc. — och inom deras egna gränser kan de svara mot de praktiska mål för vilka de upprättats, utan att för den skull föra med sig någon teoretisk kunskap ...

Den andra typen av ekonomiska modeller fyller direkt ideologiska och politiska funktioner. Den ingår alltså inte direkt i någon reell ekonomisk praktik — även om de indirekt skulle kunna fungera som stöd för ekonometriska modeller; globala jämviktsmodeller är t.ex. av denna typ. En modellkonstruktion av denna andra typ domineras av en ideologi av spekulativt slag, även om den använder sig av empiriska och deskriptiva begrepp; den sätter abstrakta, förmodat 'mätbara' begrepp i relation till varandra, storheter som kan varieras allt efter resonemangets krav. Till följd av den statusförändring som Emmanuel problematik underkastar Marx' schemata, behandlas dessa som modeller av detta andra slag (EI s. 308-309).

Det gemensamma för alla modeller är alltså enligt Bettelheim, att de inte kan vara instrument för teoretisk kunskap, vilket såvitt jag förstår betyder detsamma som kunskap om den verkliga rörelsen och insikter om PF/PK-strukturen. Skälet tycks vara att de präglas av godtycklighet. Bara empirisk kunskap skulle inte ge någon tillräcklig grund för att förkasta den ena modellen till förmån för den andra. Däremot kan sådana kunskaper i förening med ett bestämt, praktiskt syfte, räckta till för att välja ut en modell framför andra. Sådana modeller, som ger kunskap om hur ett visst, praktiskt mål skall uppnås — givet kännedom om empiriska förhållanden — bildar en typ. Låt oss kalla dem praktiska modeller.

Men varför är inte Marx schema en praktisk modell?

”Modeller *kan* inte vara instrument för någon teoretisk kunskap.” Själva formuleringen när en

misstanke om att det som påstås är sant i kraft av en definition. Det verkar inte helt uteslutet att Bettelheim haft följande definitionssystem i tankarna:

teoretisk kunskap = kunskap om PF/PK-strukturen och den verkliga rörelsen

teorier = instrument för theoretisk kunskap

modeller = instrument för annan kunskap eller övertygelse än theoretisk kunskap.

Men i så fall är det *precis lika oklart* vad ”modell” står för, som vad ”den verkliga rörelsen” och ”PF/PK-strukturen” står för. Det verkar klarare, för han säger också att modeller antingen fyller en praktisk eller ideologisk funktion. Men begripligheten är endast skenbar, för dessa två funktioner kan inte vara ytterligare något som särskiljer modeller från teorier. Då skulle inte kunskaper om PF/PK-strukturen och den verkliga rörelsen kunna ha en praktisk funktion! Ett i mina ögon avgörande skäl för att inte bry sig om de sakerna.

Alltså: antingen bär Bettelheims argumentation på denna punkt endast i kraft av en synnerligen persuasiv definition, eller också är det ett mer tillfälligt förhållande att modeller inte ger teoretiska kunskaper. Låt oss därför utesluta den förra möjligheten och ta fasta på den senare.

Men varför är då Marx' schema inte en praktisk modell? Det kan inte bero på dess funktion. Bettelheim säger nämligen explicit att ”det som karaktäriserar en vetenskap är att den går bortom formerna och att den följaktligen kan *vägleda ett handlande*, som ... radikalt transformerar världen” (EI s. 13). Detta är såvitt jag förstår ett praktiskt mål om något. Återstår då endast att Marx' schema inte är godtyckligt i den meningen att det är ett ”bland ett antal andra som empiriskt skulle kunna konstrueras”.

Förmodligen menar Bettelheim att detta beror på att Marx hänvisar till PF/PK-strukturen; han anger åtminstone inte något annat skäl. De gamla vanliga frågorna om hur man får kunskap om den etc., inställer sig. Är empiriska kunskaper irrelevanta för hur en teori som hänvisar till PF/PK-strukturen konstrueras? Hur skulle i så fall en sådan teori kunna ha en praktisk funktion? Antingen börjar PF/PK-strukturen att bli *verkligt* obegriplig och nebulös, eller också använder sig Bettelheim av ett mycket snävt begrepp empirisk kunskap, något i stil med ”direkta sinneserfarenheter”. Eftersom jag inte kan se någon poäng med ett sådant språkbruk — inga vetenskaper gör anspråk på att ge sådana kunskaper eller hänvisa enbart till dem, utom möjligen den allra enklaste mekaniken och extremaste behaviorismen — kan jag mycket väl tänka mig att åtminstone Marx' teori är en praktisk modell av en ekonomisk verklighet — om än i vidare bemärkelse än Bettelheims — som dessutom hänvisar till PF/PK-strukturen på ett adekvat sätt.

Detta innebär att jag förkastar 1.2. Nu hänger det på 1.3: är Emmanuels teori faktiskt en modell, som inte ger någon verklig kunskap i den meningen att den abstraherar bort PF/PK-strukturens specifika komplexitet?

Att Emmanuels modell skulle vara ideologisk, är vidare en misslyckad invändning ...

Emmanuel använder Marx' produktionsprisschemata på så sätt att han undersöker produktionsprisernas nivå vid olika tidlöner, genom att hålla de andra prisdeterminanterna konstanta. Detta gör hans modell ideologisk enligt Bettelheims klassifikationssystem, och följaktligen ovetenskaplig. En ideologisk modell kännetecknas nämligen av ”att den sätter abstrakta, förmodat 'mätbara begrepp' i relation till varandra, storheter som kan varieras allt efter resonemangets krav.” I följande citat klargör Bettelheim vad detta enligt honom skulle innebära för fel:

När man opererar med (Marx' schemata) och gör räkning för deras status, så har man inte rätt att modifiera de storheter som är inskrivna i dem, med mindre dessa förändringar är rättfärdigade av lagenliga variationer hos de olika elementen i den struktur som dessa schemata är införda i. Det är endast teoretiskt reglerade variationer som kan modifiera dessa storheter på ett icke godtyckligt sätt, på ett sätt som just är förenligt med själva lagarna för strukturen. Man kan med andra ord inte här göra bruk av 'oberoende variabler', för i en komplex struktur är varje förändring styrd av lagar. Det är av detta skäl, som en vetenskapligt konstruerad teoretisk struktur inte producerar 'hypoteser' utan kunskaper, dvs. är kapabel att göra reda för den verkliga rörelsen. (EI s. 309.)

Det verkar alltså som om Bettelheims invändning mot Emmanuels teori kan specificeras till:

1.3.1 Emmanuels teori är en modell i vilken han begagnar sig av oberoende variabler.

Bettelheim argumenterar för att detta är teoretiskt felaktigt i två steg. Som jag ser det, så försöker han dels visa att om man gör bruk av oberoende variabler, så tvingas man bortse från att varje förändring i en komplex struktur är styrd av lagar; dels att om man bortser från detta, så kan man inte göra reda för den verkliga rörelsen i strukturen; man kan inte "producera" kunskaper, utan bara hypoteser om den. Det är emellertid Bettelheim som genomgående har fel här, såvitt jag förstår.

För det första: Bettelheims påstående att hypotetisk kunskap inte skulle vara någon verklig kunskap, är nonsens. Anta (sic!) att om A inträffar, så inträffar B. Detta antagande är antingen korrekt eller felaktigt, beroende på vad A och B står för. Så osäkra om allting är vi vidare inte, att det inte skulle finnas åtminstone en del sådana antaganden, om vilka vi vet att de är korrekta. En sådan verklig kunskap har vi alltså i en del fall. Låt då "om A inträffar, så inträffar B" vara ett sådant antagande om vilket vi vet att det är korrekt. Då vet vi visserligen varken om A inträffar eller om B inträffar. OK, *den* verkliga kunskapen har vi inte, men vi har faktiskt en *annan* verklig kunskap om världen. Vi vet att världen faktiskt är så beskaffad att det inte gäller, att *både* A inträffar och B inte inträffar. En kunskap om de lagar som styr "den verkliga rörelsen" är just en form av hypotetisk kunskap.

För det andra är det helt enkelt falskt att någonting, säg x, inte skulle kunna betraktas som orsaksbundet, om x behandlas som oberoende variabel i ett visst system, S. Vad man då förutsätter är att x påverkas av *andra* faktorer än elementen just i S, *inte* att x är indeterminerat relativt varje tänkbart system. Emmanuel behandlar lönerna som oberoende variabel i produktionsprisbildningssystemet och studerar konsekvenserna av löneförändringar på produktionspriserna. Han argumenterar ganska ingående för sitt urval av prisdeterminanter och varför en löneförändring inte inverkar på de övriga — det konstanta kapitalet och profitkvoten. Han ägnar ett helt kapitel av sex åt att skissera en teori om vad lönenivån i sin tur är beroende av. Han hänvisar där till produktionsförhållandenas karaktär och produktivkrafternas utvecklingsgrad, vilket rimligen borde innebära en hänvisning till just den PF/PK-struktur som Bettelheim intresserar sig för.

Emmanuels produktionspris- och löneteorier kan naturligtvis vara felaktiga, men är det knappast ur denna kunskapssteoretiska synpunkt. Vore detta fallet, så skulle det i alla händelser vara fatalt för Bettelheims resonemang. Emmanuel delade i så fall detta metodologiska missgrepp med de flesta andra forskare, inklusive Marx. Denne drog sig sannerligen inte för att använda oberoende variabler i sina hypotetiska konstruktioner. Betrakta t.ex. inledningens och avslutningens form i det femtonde kapitlet av *Kapitalet* del 1.

Arbetskraftens värde bestämmas av x ... Ytterligare två faktorer ingår i bestämningen av arbetskraftens värde. A ena sidan y, å andra sidan z. I följande undersökning bortser vi dock från dessa faktorer.

— — —

Om p och q är givna, kan r bli desto kortare och s desto större, ju mer t och i ju mindre grad u ...

... som kan bero på en ovilja hos Bettelheim att erkänna en brist i Marx' ursprungliga schema.

Enligt Bettelheim skulle Emmanuels teori vara en ideologisk modell, därför att den:

sätter abstrakta, förmodat mätbara begrepp i relation till varandra, storheter som kan varieras allt efter resonemangets krav.

Men det är inte sant att alla storheterna i Emmanuels modell av produktionspris-systemet kan varieras "allt efter resonemangets krav". Under hans förutsättningar är det bara lönen som kan varieras, och vitsen med att göra så är att undersöka vad som då måste inträffa med de övriga variablerna.

Nu verkar det emellertid som om Bettelheim lägger stor vikt vid att det är "abstrakta, förmodat mätbara begrepp" som används. Han utvecklar nämligen sitt resonemang så här:

(En ideologisk modell) utgör ett system av endimensionella variabler, därför att den inte är konstruerad i ett komplext begreppsfält. I ett sådant system har man 'rätt' att algebraiskt manipulera vissa av variablerna, utan att man behöver ta med i beräkningen alla teoretiska villkor som hänvisar till de verkliga rörelser som motsvarar dessa manipulationer. (Ideologiska medeller) implicerar alltså ett förkrittiskt bruk av matematik. (EI s. 309.)

Det är klart att resultatet riskerar att bli godtyckligt om man begagnar sig av sådana modeller. Men det som Bettelheim här syftar på med det godtyckliga algebraiska manipulerandet kan inte vara detsamma som det tidigare varierandet "allt efter resonemangets krav". Då skulle det vara analytiskt sant att en modell som är ideologisk i denna bemärkelse gör bruk av oberoende variabler, vilket är misslyckat eftersom detta inte visade sig vara något kunskapsteoretiskt fel. Dessutom är det falskt att de beroende variablerna alls kan manipuleras och att de(n) oberoende kan manipuleras utan hänsyn till lagarna för det den står för. Inträffar det senare är det fel på innehållet i modellens förutsättningar, och då skulle en substantiell — i motsats till metodologisk — kritik vara på sin plats.

Det är rimligare att tolka Bettelheim här som om han med det "algebraiska manipulerandet" avsåg själva operationen att ge modellens variabler numeriska värden. I så fall verkar det som om han har ytterligare ett argument för att Emmanuels modell är ideologisk, nämligen:

1.3.2 Emmanuel ger i sin modell de storheter som är föremål för undersökning godtyckliga, kvantitativa mått.

Jag tror att Bettelheim har rätt i att Emmanuels modell ur mätningsteoretisk synpunkt faktiskt råkar vara godtycklig. Men det beror knappast på att dennes teori "inte är konstruerad i ett komplext begreppsligt fält", vilket Bettelheim påstår. Av den enkla anledningen att Emmanuel, när han blev uppmärksam på misstaget, helt enkelt gjorde en annan modell med svagare mätningsteoretiska förutsättningar, utan att förändra sin teori i övrigt. (Se *L'homme et la société* n. 18 —4, s. 35-59.)

Emmanuels misstag bestod i att allt för okrittiskt förbigå det faktum att siffrorna i Marx' schema är mått på två *olika* saker: dels en varas värde i marxistisk terminologi, dvs det arbete som krävs för dess produktion; dels dess produktionspris, ungefärligen dess produktionskostnader inklusive kapitalistens profit. Nu kan visserligen en varas produktionspris mätas i värdetermer, men det numeriska måttet blir i så fall inte identisk med eller en intressant funktion av måttet på varans värde; detta därför att den kapitalistiska verkligheten inte råkar vara så beskaffad att arbetstiden

vare sig direkt eller indirekt kausalt bestämmer produktionspriset. Måttet på produktionspriset är alltså inte, vilket detta schema antyder, något slags transformation av måttet på värdet.

Schemat illustrerar det för marxister välkända, men ibland inte erkända ”transformationsproblemet”. Bettelheim hör till dem som inte tar notis om det. När han refererar till detta schema kallar han det för Marx' *reproduktionsschema*, vilket är en modell för något annat, som inte laborerar med två oförenliga mått. Han talar obehindrat om produktionspris som en ”transformerad form av värde”. Därmed smusslar han bort en verkligt fruktbar antinomi hos Marx. Alldeles i onödan, eftersom man kan göra reda för den genomsnittliga skillnaden mellan det att mäta en varas sociala kostnad i värdetermer, och det att förklara en varas bytesvärde. Därigenom skulle man också bättre än Bettelheim motarbeta ”den ideologiska betäckning som (marxismens insikter) helt naturligt hotas av”.

Brottet skulle vidare inte avspelas, därför att det strategiska uttrycket ”internationell exploatering” är ett ideologiskt uttryck.

Bettelheim hävdar att ett forskningsresultat — åtminstone om det är marxistiskt — inte kan ”avskiljas från dess produktionsvillkor”, utan att det förlorar sitt vetenskapliga värde. (EI s. 14.) Han antyder här ett nödvändigt villkor för att ett resultat skall vara vetenskapligt eller möjliggöra en djup förståelse av bl.a. ekonomiska fenomen. I det föregående ifrågasatte jag innebörden av detta nödvändiga villkor, och jag argumenterade för att Bettelheim åtminstone inte tillämpar detta kriterium — vad det än innebär — på ett särskilt övertygande sätt i sin bedömning av Emmanuels teori. Det är visserligen sant att dennes ursprungliga modell var godtycklig ur mätningssynpunkt; däremot kunde just detta knappast vara ett resultat av något mer fundamentalt misstag, eftersom han senare, utan att förändra sin teori, gjorde en annan modell som inte hade den tidigares brister. Poängen kunde vidare inte vara att Emmanuels teori är en hypotetisk konstruktion, eftersom även Marx konstruerade sina teorier på det viset. Inte heller kunde felet ligga i att Emmanuels förklaringar inte hänvisar till produktionsförhållandena, eftersom han ägnar ett helt kapitel åt resonemang om hur dessa påverkar lönerna.

Det är naturligtvis möjligt att dennes teori trots detta inte möjliggör någon djup förståelse av ekonomiska fenomen. Efter som kriteriet på vetenskaplighet bara formuleras i allmänna, oprecisa termer — t.ex. att en ekonomisk teori måste utvecklas från produktionsförhållandenas/produktivkrafternas komplexa struktur — är det ju tänkbart att det trots allt är något vettigt som Bettelheim har i tankarna och som inte är uppfyllt i Emmanuels fall. Men vad? Låt oss hålla fast vid detta problem, men angripa det från en annan ända.

Bettelheim gör ju i Althussers anda en intim koppling mellan ovetenskapliga och ideologiska teorier. Dessa bestämningar kanske inte sammanfaller helt. Men om det nödvändiga kriteriet på vetenskaplighet ej är uppfyllt i ett visst fall — om ett visst forskningsresultat på något vis inte är kopplat till vissa produktionsvillkor — så verkar detta i hans ögon åtminstone vara ett tillräckligt villkor för att ideologi skall föreligga. Vad som står på spel är ”det åtskiljande som Marx påbörjade mellan en ny vetenskap och den ekonomiska ideologin”. (EI s. 14.) Jag tolkar Bettelheim så att negationen av - vetenskaplighetskriteriet ger ett tillräckligt kriterium på ideologi; varje ideologisk teori skulle alltså nödvändigtvis vara ovetenskaplig, medan en icke-ideologisk teori inte nödvändigtvis är vetenskaplig.

Påståendet att ett forskningsresultat inte kan avskiljas från vissa produktionsvillkor, kan då helt enkelt innebära att verksamhetens karaktär bestämmer om resultatet blir vetenskapligt eller ej; och det ovetenskapliga i Emmanuels teori — vari nu detta består — skulle då bero på att dennes teoretiska verksamhet varit ideologisk.

Bettelheim skjuter framför allt in sig på det sätt som denne konstruerat sina begrepp, i synnerhet begreppet ”internationell exploatering” eller ”ojämnt utbyte”. Hans kritik är även på denna punkt rationalistisk, inte empiristisk. Som han ser det, så

används detta uttryck för att säga, att de fattiga länderna på världsmarknaden tvingas sälja produkten av ett relativt stort antal arbetstimmar, för att i utbyte från de rika länderna få en produkt av ett lägre antal arbetstimmar. (EI s. 298.)

Bettelheim accepterar detta påstående. Han menar att om bytesvillkoren mellan fattiga och rika länder skulle vara gynnsammare för de förra, så skulle levnadsstandarden i de rika länderna och även livsvillkoren för deras arbetare påverkas negativt. Detta är t.o.m. ett klart faktum enligt honom! (EI s. 330.) Men det är inte desto mindre fel, att konstruera detta som ett fall av exploatering:

Att försöka tänka de ekonomiska förhållandena mellan länder i termer av exploatering producerar en serie av dimbildnings-effekter (d'effets d'obscurissement). Detta transformerar begreppet exploatering till en ideologisk föreställning som i stället för att beteckna ett klassförhållande används för att beteckna en mängd förhållanden av olika natur, som inte kan förstås med hjälp av ett unikt begrepp. (EI s. 328.)

Om man isolerar denna 'yteffekt' (dvs. det som ”internationell exploatering” refererar till) från strukturen som producerar den, så leds man att stänga in den i pengarnas och prisernas fält där den visar sig på ett omedelbart sätt, vilket i sin tur producerar en serie av ideologiska effekter (modell-ideologin, den ideologiska synen på priser som summan av faktorskostnaderna, den ideologiska föreställningen om den internationella arbetsfördelningens rationalitet eller irrationalitet, den etiska ideologin om vissa prisers rättvisa eller orättvisa karaktär — föreställningar som ligger under den om ett ”ojämnt utbyte”). (EI s. 337.)

Det ideologiska skulle alltså bestå i eller bero på att Emmanuel har ”tänkt” vissa ekonomiska förhållanden på ett sådant sätt att han kommit att ”stänga in dem i pengarnas och prisernas fält”. Men detta är lika svävande som de tidigare antydningarna om vari brottet hos Marx består, och verkar handla om samma sak. Jag skall därför inte uppehålla mig härvid.

Men han hävdar dessutom att Emmanuel's ideologiska tänkande satt vissa ideologiska spår i hans resultat. Det verkar klart att han har följande invändning: mot Emmanuel.

1.4 Begreppet ”internationell exploatering” är ideologiskt.

Och konsekvenserna av detta verkar han specificera så att (1) ”exploatering' dels kommit att stå för saker som inte kan kopplas ihop, eller (2) kommit att beteckna något annat än ett klassförhållande (i motsats till Marx' exploateringsbegrepp); dels (3) kommit att isoleras från PF/PK-strukturen (vilken Marx refererar till med detta begrepp). Dessa varianter av 1.4 utvecklar han vidare, varför de är lättare att bedöma. Låt oss gå igenom dem, och därigenom på ett mer indirekt sätt ta ställning till det ideologikriterium som Bettelheim kan ha haft i tankarna.

”Föreställningen om en exploatering från ett lands sida av ett annat land, kan inte ges en rigorös mening”, hävdar nämligen Bettelheim.

Detta påstående (EI s. 318, 325) tolkar jag som en omformulering av det att exploateringsbegreppet hos Emmanuel betecknar ”en mängd förhållanden av olika natur, som inte kan förstås med hjälp av ett unikt begrepp”. För, invänder Bettelheim, det är en illusion att föreställa sig nationer som homogena enheter, av vilka somliga består av exploitörer och andra av exploaterade (EI s. 325). Detta är väl alldeles sant. Nationer är inte entiteter som antingen består av en mängd utsugare eller av en mängd utsugna. Men varför skulle den illusionen följa om man

hävdar att nation A utsuger nation B? Vad man säger då är ju bara att ett karaktäristiskt kännetecken, för dem som denna exploateringsrelation råder emellan, är att de tillhör olika nationer; att olika nationstillhörigheter är en viktig, bland flera bidragande orsaker i kraft av vilken det råkar förhålla sig så att den ene utsuger den andre. Och detta implicerar inte att *alla* medlemmar av nation A utsuger *alla* medlemmar av nation B, vilket är ett betydligt starkare påstående. Det är en sak att karaktärisera exploateringsrelationen, en annan sak att karaktärisera dess *bärare*.

Ett annat argument som Bettelheim anför är ”att kapitalistiska exploateringsförhållanden inte utgörs av relationer mellan 'bytare' och än mindre av relationer mellan länder, utan av relationer mellan arbetare å ena sidan och ägare till produktions- och bytesmedel å den andra”. (EI s. 326.)

Detta påstående har en rimlig kärna. Det är säkerligen fruktbart att klassificera exploateringsrelationen med avseende på vilka typer av bärare som den råder emellan. En viktig typ — kanske den viktigaste — är den som råder mellan arbetare och kapitalister, och en adekvat benämning för denna är kapitalistisk exploatering. Gör man denna klassifikation är det sant, men alldeles trivialt, att kapitalistisk exploatering inte ”utgörs av relationer mellan länder”. Den gäller ju mellan kapitalister och arbetare. Däremot följer det inte att ”bara arbetare kan vara exploaterade”, något som Bettelheim hävdar. Det skulle gälla om '*kapitalistisk* exploatering' betydde detsamma som 'exploatering' rätt och slätt. Men varför skulle man inte kunna tänka sig flera exploaterings-typer? T.ex. en mer specifik typ, där kapitalisterna är lierade med en nation medan arbetarna tillhör en annan, förslagsvis kallad imperialistisk exploatering. Eller en mer generell typ, t.ex. internationell exploatering, där den avgörande egenskapen hos dem som är dess bärare endast skulle vara olika nationstillhörighet. A priori finns det inget skäl att utesluta den ena eller den andra typen. Åtminstone räcker det inte med begreppsanalys, utan det krävs *en teori* för att undersöka hur olika tänkbara typer inverkar på varandra, om någon är ointressant, etc.

Vidare tror jag att det är falskt eller åtminstone missvisande — alldeles oavsett hur man klassificerar exploateringsrelationen — att påstå att den inte ”utgör ett förhållande mellan 'bytare'”. Om det förekommer exploatering, så sker det också ett utbyte i någon bemärkelse.

För, marxist som Bettelheim är, har jag svårt att tro att han skulle förneka att om det förekommer kapitalistisk exploatering så förekommer det också ett byte av arbetskraft mot pengar arbetare och kapitalister emellan — att dessa alltså i detta avseende är 'bytare'. Men att han *dessutom* menar att resultatet av kapitalistens utnyttjande av arbetskraften i produktionen representerar ett större värde än den lön arbetaren får i ersättning. Hans egen definition, ”köp av arbetskraft till ett lägre pris än det värde denna arbetskraft producerar” (EI s. 325) antyder åtminstone detta.

När därför Bettelheim i samma kontext säger att ”exploateringsförhållandena inte kan konstituera sig på bytesnivå; de måste nödvändigtvis vara rotade (enracinés) på produktionsnivån, utan vilken bytena inte skulle upprepas” (EI s. 325), så är det inte uteslutet att han säger något vettigt. Kanske att existensen av en marknad av något slag inte är tillräckligt för att exploatering skall förekomma, och att produktionsförhållandena i någon mening är mer fundamentala. Men såvitt jag förstår innebär detta, att en definition som endast tar fasta på bytesaspekten missar det väsentliga kriteriet, som skall ha med produktionsförhållandena att göra.

Ett tredje argument av detta slag som Bettelheim anför mot uttrycket 'internationell exploatering', är att detta

får proletärerna i de rika länderna att framstå som de fattiga ländernas exploitörer. Dessa proletärer skulle alltså själva ha upphört att vara exploaterade, vilket skulle betyda att deras arbete inte längre var en källa till mervärde. (EI s. 327.)

Även i detta finns det en kärna av sanning. För om denna typ av internationell exploatering

faktiskt förekommer, så är det naturligtvis fullt tänkbart att även de rika ländernas proletärer deltar i den. Men själva uttrycket gör inget annat än att *öppna* denna möjlighet. Man får analysera något annat än begreppet ”internationell exploatering”, för att få reda på hur det förhåller sig med den saken. Och om det då skulle visa sig att de rika ländernas proletärer deltar i en utsugning av de fattiga länderna, så är det helt enkelt fel att av den anledningen sluta sig till att de själva skulle ha upphört att vara exploaterade. Varför skulle en internationell exploatering utesluta en kapitalistisk? Det är väl fullt tänkbart att dessa två typer kan gälla samtidigt. Den senare skulle t.o.m. kunna vara en förutsättning för den förra.

... vilket kanske också kan tolkas som att ”internationell exploatering” har en annan innebörd än Marx' exploateringsbegrepp.

Enligt det föregående verkade ”internationell exploatering” vara ideologiskt därför att det inte kunde ges i rigorös mening i den bemärkelsen att det kopplade ihop fel saker med varandra. Bettelheims argumentationsmetod verkade vara en slags slutledning in i det absurda, där han hävdar att om man accepterar uttrycket ”internationell exploatering” så måste man också acceptera sådana underliga påståenden som: ”Nationer är entiteter som antingen består av utsugare eller utsugna”, ”kapitalistisk exploatering utgörs av relationer mellan länder”, ”proletärerna i utvecklade kapitalistiska länder är inte utsugna”. Jag försökte visa att den slutledningen inte gäller i något fall, om man tänker sig ”exploatering” som ett generiskt begrepp, eller som en familj av besläktade begrepp; att Bettelheim, när han drar sina slutsatser, inte tycks göra någon skillnad mellan en analys av *relationen* och en analys av vilka egenskaper dess *bärare* kan ha.

Möjligen är detta en misstolkning av Bettelheim. Kanske menar han något annat: att ”internationell exploatering” inte är identiskt med Marx' exploateringsbegrepp och att detta är det enda som inte är ideologiskt. Denna senare tolkning stöds av följande uttalande om att Emmanuels teori

är en teoretisk konstruktion inom vilken de marxistiska begreppen är stympade, dvs. införda i en annan problematik än den som tillåter dem att vara sig själva och därigenom fungera som begrepp ... enligt min åsikt föreligger det här ett slags 'teoretisk glidning' som resulterar i ett 'analogistiskt' användande av marxistiska begrepp. (EI s. 340.)

Detta innebär enligt Bettelheim ett ”teoretiskt missgrepp”, men skulle så vara fallet, väcks den gamla frågan på nytt: vad är det för något hos Marx' begrepp som gör det så unikt, att det i ideolog-avseende bryter med alla andra exploateringsbegrepp?

Det är trivialt att Emmanuels användande av termen ”internationell exploatering” inte sammanfaller med Marx' bruk av termen ”exploatering”. Frågan är vari skillnaden består. Bettelheim hävdar att ”exploatering” hos Marx i motsats till Emmanuel betecknar ett klassförhållande. Detta påstående är falskt om det tolkas generellt. Några citat:

Utgångspunkten för den utveckling, som skapade både lönearbetaren och kapitalisten, var arbetarens trälldom. Vidareutvecklingen bestod i en ändrad form för denna trälldom, i det den *feodala exploateringen* förvandlades till en kapitalistisk. (*Kapitalet* I s. 630, Cavefors 1969.)

Genom att arbetsmedlet förvandlas till automat, uppträder det i arbetsprocessen som kapital gentemot arbetaren, som dött arbete som behärskar och *utsuger den levande arbetskraften*. (Idem s. 368.)

arbetsprocessens samhällseliga form, som ökar arbetets produktivkraft, är en metod som kapitalet använder för att kunna *exploatera arbetsprocessen* och utvinna större profit. (Idem s. 298.)

Liksom i stadsindustrin utvinns man i det moderna jordbruket en större rörlighet och stegrad produktivkraft i arbetet genom att själva arbetskraften ödeläggs och avtynar. Och varje framsteg i det kapitalistiska jordbruket är inte endast ett framsteg i konsten att *utsuga arbetarna* utan också i konsten att

utsuga jorden. (Idem s. 442.)

Marx talar alltså själv om exploatering eller utsugning av bönder, arbetskraft, arbetsprocess, arbetare och jord. Exploateringsrelationen kan som synes för Marx gälla mellan ett antal olika bärare. Och det konkreta exploateringsförhållandet måste dessutom innebära olika saker i åtminstone några av dessa fall; ”exploatering av arbetsprocessen” och ”utsugning av jorden” kan helt enkelt inte beteckna ett klassförhållande i någon rimlig mening.

Marx laborerar alltså själv med en familj av exploateringsbegrepp, där åtminstone några inte betecknar ett klassförhållande. Om dessa är icke-ideologiska, varför är då Emmanuels begrepp ideologisk? Om de är ideologiska, vad spelar det då för roll ifråga om brottet, att *även* Emmanuels begrepp är ideologiskt?

Bettelheim missar även poängen om han begränsar sig till att Marx' begrepp ”kapitalistisk exploatering” betecknar ett klassförhållande. Det är snarare den för ett kapitalistiskt system utmärkande exploateringen, som enligt Marx utgör en indelningsgrund av systemets individer i olika ekonomiska klasser — åtminstone om man håller sig till dennes dikotoma klassbegrepp¹. Följaktligen är det analytiskt sant att om en viss relation mellan två individer i ett kapitalistiskt system utgörs av ett ekonomiskt klassförhållande, så är denna relation ett fall av kapitalistisk exploatering. Men detta innebär inte att exploatering skulle vara ett tillräckligt kriterium på klassförhållande; den förra termen betecknar bara en komponent av det som den senare termen betyder.

Slutligen: det är visserligen självklart att ”internationell exploatering” inte betecknar just det förhållandet som ”kapitalistisk exploatering” i Marx' bemärkelse gör. Men frågan är var skillnaden ligger. ”Exploatering” är nämligen en primitiv, dvs. odefinierad term i *Kapitalet*. Jag har åtminstone inte upptäckt dess definition någonstans. Detta är naturligtvis inget fel; somliga termer måste ju vara primitiva. Men då är inte heller ”kapitalistisk exploatering” fullt definierat, om det är ett specialfall av ”exploatering”.

Då skulle internationell och kapitalistisk exploatering inte bara behöva skilja sig från varandra i något annat avseende än att dessa relationers bärare inte är identiska. Det skulle kunna vara detta som gjorde dem till specialfall av samma sak. Det skulle visserligen vara osannolikt om ”kapitalistisk exploatering” identifieras med ”mervärdeproduktion”. Men denna vanliga tolkning är inte lyckad. Dels därför att den leder till underliga konsekvenser; dels därför att det finns citat som antyder att detta inte var Marx' avsikt. T.ex.

Som förlagsman av andras arbetsamhet, som utsugare av merarbete och (sic!) exploitör av arbetskraft, överträffar (kapitalet) ifråga om energi, hänsynslöshet och driftighet alla tidigare produktionssystem, som baserats på direkt tvångsförhållande. (Idem s. 268.)

Att identifiera ”kapitalistisk utsugning” med ”appropriering från kapitalisternas sida av det mervärde som arbetarna producerar”, brukar rättfärdigas utifrån Marx' uttalande att ”mervärdekvoten är ... det exakta uttrycket för graden av kapitalets exploatering av arbetskraften eller kapitalistens exploatering av arbetaren”. (Idem s. 187.) Men observera: Marx' säger inte att ”mervärdekvoten är *identisk med ...*” Det finns alltså inget som talar emot och en del som talar för att i stället tolka Marx som att han här anger ett rationellt, i motsats till empiriskt, *mått* på kapitalistisk exploatering, ”mervärdeproduktion” kan karaktäriseras som en slags operationalisering av kapitalistisk exploatering, om man så vill.

¹ Den som söker en klar och idérisk introduktion till Marx' klassbegrepp, hänvisas till Bo Lindensjös uppsats *Marx' Klassbegrepp*, HfKS, nr 4 1968.

... och inte heller hänvisa till PF/PK-strukturen.

Bettelheim har alltså ingen grund för sitt påstående att Emmanuel skulle göra något slags teoretiskt otillåten, ”analogistisk” användning av Marx' exploateringsbegrepp. Men möjligheten kvarstår att ”internationell exploatering” faktiskt har en radikalt annorlunda innebörd hos Emmanuel än ”kapitalistisk exploatering” har hos Marx, och att det är häri brottet mellan en ny vetenskap och den ekonomiska ideologin inte avspeglas. Bettelheim verkar ha detta i tankarna när han invänder att en av de allvarliga bristerna hos termen ”internationell exploatering” är att den fördunklar det faktum att det som betecknas därmed ”nödvändigtvis har sin rot i produktionsförhållandena” (EI s. 301.) Jag tolkar denna invändning till att uttrycket inte refererar till PF/PK-strukturen.

Hur ligger då till med den saken? Enligt Emmanuel innebär internationell exploatering en skillnad i bytesvarornas produktionspriser, som inte härrör från någon skillnad i de arbetskvanta som varorna representerar. Dessa priser är vidare definierade som summan av produktionsfaktorsersättningarna. En ”produktionsfaktor” i ett kapitalistiskt system definieras slutligen i termer av en ”etablerad rätt till en primär del av systemets ekonomiska produkt”. (EI s. 55.) Här slutar definitionskedjan, varför denna ”etablerade rätt” är en primitiv term i Emmanuels teori.

Mot detta invänder Bettelheim:

Om man söker efter det som ligger bortom den politiska ekonomin i ”etablerade rättigheter” så intar man inte ... Marx' ståndpunkt (enligt vilken rätten och de juridiska formerna just bara var ett uttryck för produktionsförhållandena och de ideologiska formerna), utan Proudhons; denne ansåg ”äganderätten” föregå allt. I motsats till Marx menade Proudhon att egendom inte har sin rot i en social struktur; den grundades ursprungligen på ”våldet” (”egendom är stöld”) och upprätthålls av detta: det är alltså egendomen som ”bestämmer” de ekonomiska och sociala förhållandena; den är inte en effekt av en ekonomisk och social struktur, utan en ”ursprunglig orsak” som oupphörligen upprepas ...

Marx ståndpunkt förlägger däremot det som är ”bortom” de ekonomiska formerna inte till andra former (juridiska, politiska eller andra) utan till produktionsförhållandenas och produktivkrafternas dubbelt artikulerade struktur. (EI s. 11.)

Han anför vidare:

Att förklara ett byte som orättvist, implicerar illusionen av ett ”rättvist byte” eller ett ”rättvist pris”. Sådan är kärnan i den omkastning, som bl.a. den proudhonistiska ideologin opererar med; och poängen med småborgerliga invändningar i allmänhet, vilka alltid domineras av samma ideologiska turnering. (EI s. 298.)

Rimligheten i denna karaktäristik av Proudhons tankar kan jag inte bedöma. Däremot misstar sig Bettelheim om han här tror sig ha visat någon av följande tre saker: att Emmanuels teori förutsätter att ”äganderätten föregår allt”; att den innehåller en normativ värdering av de internationella bytesförhållandenas orättvisa; att den inte hänvisar till PF/PK-strukturen.

Emmanuels teori är definierad utifrån bl.a. den primitiva termen ”etablerad rätt”. Detta innebär inte att den förutsätter att en sådan rätt är den yttersta orsaken till några ekonomiska förhållanden. Bettelheim misstolkar Emmanuel genom att inte göra en skillnad mellan det att *definiera* något i vissa termer, och det att *förklara* något utifrån vissa orsaker.

Bettelheim spelar dessutom på rent språkliga mångtydigheter hos termerna ”rätt” och ”rättighet” — båda ”droit” på franska. För ingen etablerad rätt i Emmanuels terminologi är identisk med någon juridisk rättighet. Den förra företeelsen skulle, utan att förändra innehållet i teorin, lika gärna kunna kallas ”en *faktiskt* erkänd fordran av ett visst slag på en viss del av det som produceras i ett samhälle.” Juridiska rättigheter kan däremot i vissa fall ha sådana fordringar som

objekt, för att garantera deras permanens. Så är t.ex. fallet med lagar som gör en viss minimilön till en juridisk rättighet, eller som håller ett företag skadeslös om dess utländska kapital skulle nationaliseras.

Vidare: säger man att en sådan fordran existerar, så har man antingen rätt eller fel beträffande ett visst faktum. Man fäller inte ett värdeomdöme, vilket Bettelheim antyder. Hävdar man att ”internationell exploatering i Emmanuels bemärkelse föreligger, är inte poängen att det ena landet blir orättvist behandlat av det andra landet, vilket är ett minst lika underligt påstående som den liberala frihandelsdoktrinen tes att alla länder tjänar på handel. Vad man säger är att uteslutande på grund av nationstillhörighet tvingas somliga att göra anspråk på mindre av det som produceras för den internationella marknaden än andra. Detta påstående skulle vederläggas om det kunde visas att deras fordringar var mindre värda därför att deras produktivitet också var lägre, t.ex.

Men om detta påstående är sant — vilket Emmanuel försöker visa — så skulle det också kunna tjäna som grund för ett värdeomdöme om det internationella, kapitalistiska världshandelssystemet: förslagsvis att det *bör* förändras.

Slutligen: har man specificerat vad det finns för typer av sådana fordringar, hur de förhåller sig till varandra, etc., så har man också sagt något om ett visst ekonomiskt systems produktionsförhållanden. T.o.m. i Bettelheims egen mycket snäva tolkning av denna term, ”sociala förhållanden som bestämmer approprieringen av produktionsmedel” (EI s. 306). För en individ eller klass i ett ekonomiskt system kan inte tillägna sig några produktionsmedel, med mindre någon annans fordran på det som produceras i systemet begränsas på ett eller annat sätt.

Det vill alltså antingen till en del underliga missuppfattningar beträffande de definitioner som begreppet ”internationell exploatering” vilar på, eller att PF/PK-strukturen är av en ytterst egenartad karaktär, för att denna term inte skall hänvisa till den.

Men om ett uttryck är ideologiskt eller ej, är en kunskapssociologisk fråga.

När Bettelheim talar om sin distinktion mellan vetenskap och ideologi, antyder han att den har med *verksamheten* att göra. Emmanuel skulle inte ha insett Marx' brott utan arbetat från felaktiga utgångspunkter, tänkt fel, osv. När han argumenterar för att dennes verksamhet är ideologisk snarare än vetenskaplig, gör han det utifrån en bedömning av dennes *resultat*, vilket skulle vara ohållbart av olika anledningar. Jag försökte visa att dessa invändningar inte är övertygande. Det beror, tror jag, på att Bettelheim framför allt fruktar för den *funktion*, som Emmanuels teori skulle kunna ha: den skulle kunna ge näring åt en ideologi som hotar att ”vända tusentals ungdomars kamp, framför allt i Latinamerika, till en kamp utan hopp”. (EI s. 18.)

Men det finns inga direkta och entydiga samband mellan verksamheten, resultatet och dess funktion. En apa som fick tid på sig framför en skrivmaskin, skulle nog kunna reproducera en del tänkvärda satser ur *Kapitalet*, men dessa skulle knappast fylla någon funktion alls i aphyset. Sådana samband antyds emellertid av själva mångtydigheten hos den produktionsanalogi som Bettelheim i Althussers anda laborerar med. Han talar om kunskapsproduktion; om begrepp som transformeras till ideologiska föreställningar ifall vissa produktionsvillkor inte är uppfyllda; om begrepp som ibland producerar påståenden, ibland förklaringar, ibland verkliga kunskapseffekter.

Denna mångtydighet kan inte reduceras utan att produktionsanalogin blir fullständigt platt. För det som en forskare ”producerar” — i samma bemärkelse som det produceras bilar på Volvo — är konfigurationer av klotter eller trycksvärta. Det är visserligen sant att dessa ofta står samband med föreställningar i folks elvetande, och att olika konfigurationer ger upphov till olika föreställningar. Men sambanden är inte entydiga så som de är på Volvos löpande band, där man vet

vilken produkten kommer att bli. Och det är direkt missvisande att vidga analogin vidare till att tala om *kunskaps*produktion. För då suddas en distinktion ut mellan kunskap i två olika bemärkelser. Dels själva föreställningen, en mental, historiskt bestämd *tankeakt* som är relativiserad till någons medvetande. Dels föreställningens abstrakta *tankeinhåll* vars hållbarhet är oberoende av hur, när och hos vem föreställningen uppkommit. Det är akten som kan få konsekvenser; vilka de blir är bara delvis beroende av innehållets sanningshalt; tron på dess sanning t.ex. är säkerligen en minst lika betydelsefull och relativt oberoende faktor.

Accepterar man denna distinktion, finns det ingen anledning att betrakta ideologi som något, som nödvändigtvis utesluter vetenskaplighet; i synnerhet inte om man som Bettelheim ser till de sociala effekterna. För ideologi är då något som refererar till föreställningar som har en viss funktion, medan vetenskaplighet är ett kriterium på att innehållet i föreställningarna är av ett visst slag, förslagsvis välstrukturerat och sant. Om ideologi föreligger i ett visst fall, är med andra ord inte en begreppsanalytisk eller vetenskapsteoretisk fråga, utan en kunskaps-sociologisk.

Och kanske "internationell exploatering" faktiskt är ett ideologiskt uttryck,

...

De ideologiska dimbildningseffekter, som Bettelheim anser att föreställningen om en internationell exploatering ger upphov till, består alltså inte i en transformation av abstrakta begrepp eller av språkliga uttryck för sådana abstraktioner, orelaterade till någons medvetande. De måste omfatta eller ha att göra med någons *tankeakter* eller mentala *verksamhet*, och rimligen bestå i att denne inte inser något som han skulle ha förstått om hans teoretiska verksamhet hade varit av en annan art.

Men det ideologiska kan ju knappast *bara* bestå i bristande insikter hos folk. Ett rimligt tillägg som nog Bettelheim har haft i tankarna, är att denna okunnighet också tjänar vissa sociala syften, att vissa klasser kan utnyttja den för att främja sina egna intressen på bekostnad av andras. Han skriver nämligen i en annan artikel där han upprepar sin polemik mot Emmanuel:

En sådan formulering (dvs. "internationell exploatering") ... kan lika väl utnyttjas av den imperialistiska bourgeoisin som av de nationella bourgeoiserna i de 'fattiga' länderna. Dessa försöker alltid att övertyga de arbetande massorna i sina länder att deras fattigdom inte beror på den klassmässiga exploatering som de är underkastade eller på existensen av produktionsförhållandena som blockerar produktiv-krafternas utveckling ... (*Politique aujourd'hui*, nr 12 1969, s. 96).

Men vilka är då dessa insikter som, om folk hade dem, skulle vara farliga för det etablerade samhället? Och varför motverkas de av uttrycket "internationell exploatering"? Bettelheim är kortfattad på denna punkt, men han anger två saker: dels att "den imperialistiska exploateringen trängts tillbaka till en sekundär plats", dels att arbetarna i de imperialistiska länderna "i allmänhet är mer exploaterade — i ordets strikta bemärkelse — än arbetarna i de fattiga länderna" (El s. 327). I det första fallet får vi inte reda på mer om insikten än att den har att göra med imperialistisk exploatering och att den motverkas genom något slags förträngning. Låt oss därför tills vidare lämna denna dunkla men spännande tanke därhän, och koncentrera oss på det senare fallet där Bettelheim explicit anger vilken insikt det är som saknas.

Nu kan insikter bara gälla om sanningar. Det är ett missbruk av själva språket att säga om någon att han inser något och att detta något är falskt. Om någon har en bristande insikt, så är det alltså något slags sanning som han inte har klart för sig. Här är det "sanningen" hos ett påstående om världen — att arbetarna i de imperialistiska länderna är mer exploaterade än den tredje världens arbetare — som denne någon, låt oss kalla honom P, inte fattar. Men det är orimligt att kräva av P att han inser sanningen hos alla (sanna) påståenden om världen, och det menar naturligtvis inte

Bettelheim. Enligt honom inser inte P 'sanningen' där för att han har förletts av uttrycket ”internationell exploatering” att tro på ett *falskt* påstående, nämligen att proletärerna i de rika länderna har upphört att vara exploaterade, vilket är oförenligt med denna ”sanning”. (Se citatet sid 53.) Detta är, tycker jag, inte ett orimligt sätt att resonera på. Slutsatsen tror jag dock är ohållbar. För proletärerna i de rika länderna är säkerligen fortfarande exploaterade, men knappast *mer* exploaterade i en rimlig mening, än den tredje världens arbetare.

... därför att uttrycket undanskymmer den imperialistiska exploateringens betydelse.

Jag tänker inte här argumentera för ovanstående, kategoriska påstående. För Bettelheim anför ytterligare ett argument för att ”internationell exploatering” är ett ideologiskt uttryck: det skulle tränga tillbaka den imperialistiska exploateringen till en sekundär plats, vilket ligger i de härskandes intresse. Och detta verkar hållbarare, men oklarare.

Vad betyder ”tränger tillbaka” i det här sammanhanget? Om vi återigen inför kamrat P i diskussionen, så verkar det rimligt att tolka detta som att den imperialistiska exploateringens problematik intar en mindre central plats i P:s medvetande. Om P tillägnar sig uttrycket ”internationell exploatering” så är det väl inte otroligt att imperialisternas härjningar härigenom kan te sig mindre betydelsefulla för honom. Det kan t.o.m. gälla rent trivialt. Tänker man då på en sak, så tänker man inte samtidigt på en annan. Men det skulle inte vara så lyckat att ta fasta på detta, eftersom *varje* föreställning då skulle bli ideologisk.

Det är rimligare att tolka uttrycket ”A är av mindre betydelse än B” till att gälla föreställningar som har att göra med samma problematik, men där A i P:s ögon är mindre relevant än B för att komma lösningen på spåren — snarare än att P för ögonblicket har B i tankarna och inte A. Låt oss därför utifrån citatet på sid 58, i det här fallet anta att den fråga P ställer sig är: Varpå beror massornas fattigdom i den tredje världen? Ja, har han då gjort sig en föreställning om internationell exploatering, så är det väl också tänkbart att han kommer att sätta fattigdomen i samband härmed snarare än med imperialistisk exploatering. Jag säger att detta är tänkbart, inte att det är troligt, trots att det just är denna sannolikhet som skall etableras för att driva hem påståendet att internationell exploatering är en ideologisk föreställning hos P. Det måste finnas någon spärr som gör att P inte efter en stunds reflektion också kopplar in imperialisterna i bilden. En möjlig spärr är av teoretisk natur: om den tredje världens fattigdom förorsakas genom internationell exploatering, så kan den inte förorsakas av imperialisterna. Men varför skulle den ena typen av exploatering utesluta den andra? Varför skulle inte båda kunna vara bidragande orsaker? Om P uteslutande kan tänka sig en *enda* orsak till varje fenomen, så är det väl snarare denna brist i hans intellektuella utrustning som bör uppmärksammas.

Ett annat möjligt hinder är att man bara kan tänka sig det som man har ord för: att allt det andra bara är en oartikulerad dimma. I kraft av denna tankelag skulle då P kunna tänka sig att förklara fattigdomen på det ena sättet men inte på det andra, därför att det endast är uttrycket ”internationell exploatering” som han har råkat tillägna sig. Men *bara* detta är å andra sidan lite väl slumpbetonat. Varför kunde han inte också ha införlivat uttrycket ”imperialistisk exploatering” i sin vokabulär? Jo det finns, tror jag, skäl som talar häremot, om P identifierar sig med ett samhälle där uttrycket 'imperialism' har en dålig klang. Här kommer en ny komponent in och kompletterar detta hinder, så att P *troligen* förklarar massornas fattigdom *bara* med hänvisning till den internationella exploateringen.

Det finns ju de som har intresse av att varken kapitalistisk eller imperialistisk exploatering analyseras utan förblir dolda, ordlösa fenomen som folk inte är medvetna om. Detta gäller kanske

också för uttryck som 'internationell exploatering', men skillnaden är att i det förra fallet — men inte nödvändigtvis i det senare — antyder uttrycken förekomsten av samhällsliga klassmotsättningar, vilket är skandalöst för de härskande, som gärna vill föreställa sig att vi alla sitter i samma interndemokratiska båt. Eftersom de styrande också har en större arsenal av sanktioner att tillgripa mot olämpliga tankeuttryck — från höjda ögonbryn till fördröjd befordringsgång, för att hålla sig inom måttliga gränser — så är det också troligt att deras antipatier mot ett uttryck som ”imperialistisk exploatering” har större genomslagskraft i det allmänna medvetandet, än andra gruppers eventuella motvilja mot uttrycket ”internationell exploatering”.

Men i så fall är det ideologiskt utifrån ett oalthusserianskt kriterium, som jag avslutningsvis vill föreslå i stället.

Det föregående resonemanget är min egen tolkning av vad jag uppfattar som några vettiga antydningar hos Bettelheim. Det skulle kunna sammanfattas och generaliseras till följande oalthusserianska kriterium:

Ett uttryck är ideologiskt för en person P, om dess användande ger upphov till en ideologisk föreställning hos honom.

En föreställning F är vidare ideologisk relativt en viss problematik för P, om det *dels* är så att han har en bristande insikt i denna problematik, dels så att hans tro på F är en orsak härtill *och dessutom* så att denna bristande insikt hos P fyller en social funktion.

Poängen med det här ideologikriteriet är att det tar fasta, *inte* på vad P tror, utan på vad han inte tror. Om vi återvänder till det tidigare exemplet, så består bristen hos P i att denne inte inser den imperialistiska exploateringens betydelse för massornas fattigdom. Detta förutsätter således att det faktiskt är *sant* att denna typ av exploatering är en orsak till deras fattigdom. Låt oss göra det rimliga antagandet att detta är *sant* och en obekvämt sanning. Vitsen med den i så fall korrekta bedömningen, att P är hemfallen åt en ideologisk föreställning, är då *inte* att han är benägen att hävda något osant om förhållanden i världen. Utifrån vad vi vet om P kan vartenda ord han säger härom vara sant, men han är *trots* detta ideologianstruken enligt vårt kriterium. Han innehar nämligen inte, och är obenägen att söka tillägna sig det fullständiga svaret på sin fråga: varpå beror massornas fattigdom. Och detta därför att han kommit att uppfatta internationell exploatering som en tillräcklig förklaringsgrund, vilket ligger i de härskandes intresse.

Detta kriterium är svagt i den meningen att många föreställningar kommer att klassas som ideologiska om det tillämpas: inte bara rena falskheter om vad som är, utan även missvisande sanningar. Detta är väl som det bör vara. Ideologiska föreställningar brukar ju betraktas som något vanligt. Det är svårt att rensa bort dem just därför att den som har dem ofta inte kan visas tro på direkta osanningar. Och detta, att ideologier inte bara består i misstag om fakta utan även i missbruk av fakta, gör dem också till effektiva vapen i sociala konflikter.

Kriteriet gör det också till en öppen fråga om det alls är något dåligt att omfatta en ideologisk föreställning. Jag menar nog att ideologi är något bra att ha ifall den fyller en angelägen social funktion och den bristande insikt det är fråga om är oväsentlig — t.ex. att alla sammanhang i världen är så oändligt mycket mer komplicerade än vad folk vanligen tror.

Kriteriet relativiserar vidare frågan om ett uttryck är ideologiskt eller ej till en viss problematik. Jag har här försökt visa att uttrycket 'internationell exploatering' kan vara ideologiskt relativt problemet hur massornas fattigdom i den 'tredje världen' bör förklaras. Men om detta skulle vara fallet, så följer det alltså inte att samma uttryck är ideologiskt i förhållande till varje annan problematik, t.ex. hur de internationella handelsförbindelserna bör förstås.

Detta att förekomsten av ideologi delvis beror på vad man frågar sig, är något som althusserianer kanske är inne på, men en poäng som åtminstone Bettelheim har förfuskat. Tesen att ett uttryck blir ideologiskt om det avskiljs från ett visst teoretiskt fält eller en viss kunskapssterräng, kan ju tolkas så att frågeställningen är av avgörande betydelse för forskningsresultatets funktion, och att Marx' insats bl.a. bestod i att formulera nya, fruktbara frågor. I stället diskvalificerar Bettelheim alla problemställningar som inte utgår från att Marx' revolutionerande insats bestod i en *kunskapsteoretisk* omvälvning, och avfärdar Emmanuels begrepp ”exploatering” som ideologiskt därför att det på något vis är oförenligt med denna *epistemologiskt* revolutionerande teori.

Men skulle ”exploatering” endast tillåtas ha denna ”icke-ideologiska” mening — vilken den nu är — så skulle inte heller det att någon är exploaterad vara ett skäl för honom att revoltera, med mindre än att han är althusserian. Han *kan* ju inte förstå vad det innebär eftersom det råder ett tankemässigt svalg mellan ”exploatering” i denna tappning och den gamla vanliga utsugningen, och eftersom det althusserianska begreppet inte kan inses utan avancerade althusserianska insikter av kunskapsteoretisk natur om detta begrepp.

Antingen innebär detta den mest hopplösa misstro mot folks förmåga att inse sina egna villkor utan studiecirkel i kunskapsteori, eller också den mest positivistiska vakthållning mot varje krav på direkt praktisk relevans hos teorin. Men om en teori skall vara revolutionär och den åsyftade radikala omvandlingen av samhället inte skall anstå till domedagen, så måste den ha en direkt, praktisk relevans. Därigenom måste den också *riskera* att bli ideologisk.